

Вікторія Любашенко

Списки «Паренесису» св. Єфрема Сирина у Галицько-Волинській Русі

Узагальнено корпус рукописних списків “Перенесису” Єфрема Сирина, переписаних у межах Галицько-Волинської Русі впродовж XIII – початку XVII ст. У центрі авторської уваги – Погодінський список рукопису, питання його локалізації, датування, палеографічних особливостей, а також зв’язку з історико-культурним життям регіону.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, св. Єфрем Сирин

Приймаючи від Візантії православну духовну традицію, давня Русь виявила неабияку чутливість до писемності отців Східної Церкви, котрі, здебільшого, вийшли з чернецтва. Особливу пошану мали ті з них, які репрезентують містично-аскетичний дух християнства. Відтак, у церковно-писемній спадщині Русі неабияке місце посіли твори Єфрема Сирина (власне Мар Афрем; бл. 306, Нисибія, нині Нусайбін, – 373, Едесса, сучасна Шанлиурфа, Туреччина) – християнського богослова, письменника і поета, народженого у давній Месопотамії, колисці сирійського чернецтва. Його авторитет підтверджено багатьма церковними легендами, житіями та іконографічною традицією. Своїм значним літературно-богословським внеском у християнську писемність Єфрем Сирин здобув епітети «пророка і сонця сиріян», «арфи Святого Духа», «стовпа Церкви».

Особливу цінність для духовної традиції Східної Церкви має «Паренсис»¹ Єфрема Сирина. Назва пам’ятки, в основу якої покладено його «Благальні слова до єгипетських монахів», розкрита в її заголовку – «Книгыст(г)Оефрѣмъ глемыа гречьскымъ ѣзыкымъ паренесисъ. сказаєть же са паренеси притча оутѣшенъе молѣнье повѣнье наказанъе потрѣбна...» (грец. *παράνεσις* – благання). Книга відноситься до писемно-ораторського жанру, одним із підвидів якого є дидактичні, або учительні твори. Водночас «Паренсис» – збірник повчальних слів, що набув популярності не лише у чернечому (головний адресат автора – «х(с)толнобивая брате»), а й мирянському середовищі. Твір присвячено темі християнського аскетизму і чернечого подвижництва, поданих у контексті етичних настанов Святого Письма і Церкви та глибоко просякнутій есхатологічними мотивами. «Паренсис» неодноразово перекладався слов’янськими мовами з грецької, що стала своєрідним посередником між сирійським оригіналом і церковнослов’янським перекладом. На Русі твір Єфрема Сирина та його окремі слова відомі з XI ст.

Сучасна палеославістика продовжує досліджувати спадщину Єфрема Сирина, зокрема давньоруські редакції «Паренсис», важливі в контексті вивчення галицько-волинської писемності княжої доби. Узагальнення і вивчення цих пам'яток зберігає актуальність для української історіографії.

Чи не найбільш повний список давньоруської редакції «Паренсис» створено у другій половині XIII ст. Родовід пам'ятки нині майже не викликає сумніву: у ній присутні головні, визнані в історіографії, прикмети, насамперед лексичні, які доводять її волинське походження. Йдеться про рукопис, більш відомий в історіографії як Погодінський список (за назвою зібрання)². Він налічує 329 арк., переписаний уставом, у два стовпці, на пергамені церковнослов'янською мовою давньоруської редакції з середньоболгарського протографа³. На думку Ізмаїла Срезневського, яку поділяє більшість дослідників, пам'ятку слід датувати 1270–1288 рр.⁴ У ній представлено чи не найповніший архаїчний текст «Паренсис», перекладений ще в епоху старослов'янської писемності⁵. Це також найраніший список давньоруської редакції. У кодексі збереглась кольорова мініатюра із зображенням Єфрема Сирина і отця Церкви святого Василя Великого (арк. 1 зв.), виконана у мистецькій манері XIII ст.⁶ На арк. 2а намальовані заставки та ініціали тератологічного орнаменту, контурні, чорнилом і кіновар'ю із заповненням синьою, червоною, жовтою фарбами, з елементами старовізантійського стилю. На арк. 65, 101, 136, 136 зв., 325 зв. – грифонаж: малюнки пером людських фігури, обличчя, руки, що тримає гілку, плетінок, церковного купола з хрестом, арк. 25 – руки, що благословляє. Палітурка пізнішого часу: дошки у тисненій шкірі, застіжки втрачені. На арк. 105, 109, 110, 113, 127 та інших відрізане нижнє поле. Яким Запаско вважає, що тератологічна орнаментика є традиційною для півдня і заходу Русі XIII ст., її застосовували майстри володимирського книжного осередку⁷. На арк. 293 зв. – 295 вміщено лист «Отъ грѣшнаго Геврьгиѣ черноризца Зарубьскыѣ пещеры повѣѣнъ къ дѣховному чаду...» з напученнями у християнських чеснотах. Ім'я адресата написано нерозбірливо, автор листа – чернець Зарубського монастиря⁸ Георгій (XII – перша половина XIII ст.)⁹.

У колофоні (арк. 329–329 зв.) зберігся покрайній запис переписувача (?) Ієва про створення рукопису на замовлення тивуна (тіуна) Петра «в лѣто сеомѣ. тысящѣ написаша сѣѣ книги сѣѣ при цр(с)твѣ бѣлговѣрнаго ц(с)ра Володимѣра сѣна Василкова оунука Романова». У записі згадано також про Петрових сина Лаврентія і доньку Варвару¹⁰. Є в рукописі низка пізніших покрайніх записів, зокрема: на арк. 1 півуставом і скорописом – звернення до Господа; арк. 3зв. – тим же почерком «Господи, помози рабу своему Михь... Лексанѣдровиче навѣчити писа.. <>»; арк. 9 – «Jan Podgorcky Pan z[a] hrestyian»; арк. 257 скорописом XVIII ст. – «Гди, да будетъ благословение на мѣстѣ семъ

стыжъ гори Афонскіѣ»; арк. 329 зв. скорописом – слова про те, що у 1739 р. цій книзі вивповнилося 247 років¹¹.

В історіографії тривалий час домінувала думка Олексія Соболевського про те, що запис Ієва «в лѣто семоѣ. тысящѣ» слід читати як «у літо семитисячне». Відтак, попри згадку у ньому про волинського князя Володимира Васильковича, який правив у 1269–1289 рр., та його дружину Ольгу, О. Соболевський назвав Погодінський список копією, зробленою у 1492 р. якимсь копіїстом (ним, можливо, був Ієв¹²), що відтворив не лише текст, а й мініатюру та орнаментику оригіналу. Цю інтерпретацію підтримали інші дослідники¹³ і, фактично, упорядники зведеного каталогу рукописів XI–XIII ст., які не включили пам'ятку до свого огляду¹⁴. Олег Жолобов запропонував читати запис дослівно – «у лѣто семоѣ. тысящѣ», але, з огляду на інші слова Ієва – зокрема, «причти ихъ нѣосужнымъ прѣдъ тобою стати, оу конечномъ родѣ», розуміти його образно-символічно, в контексті актуальних есхатологічних настроїв середньовічної людини¹⁵. Хоча Сергій Кистерев не побачив у даті Ієва протиріччя: адже життя князя Володимира Васильковича також припадало на сьоме тисячоліття¹⁶.

Натомість Анатолій Турилов і Людмила Мошкова цілком відкинули версію про Погодінський список як пізнішу копію. На їхню думку, такий прийом – уведення нової дати в оригінальний запис протографа – не має підтверджень в середньовічній слов'янсько-кириличній традиції; відомі лише протилежні приклади. Викликає сумнів використання копіїстом пергамену та письма великого формату, на зразок давнього, відтворення ним ілюстративних доповнень княжої доби. Подібні копії з'являються переважно вже у XIX ст. Мало спільного між полуустановом західноруських пам'яток XV ст. і установом, зробленим не зовсім каліграфічним почерком, Погодінського списку: водночас він цілком співвідноситься з галицько-волинськими рукописами другої половини XIII – початку XIV ст. Суперечить даті 1492 р. також і сам пергамен, який у третій чверті XV ст. виходить з ужитку як писемний матеріал навіть у Новгороді та Пскові. Відтак, Погодінський список «безумовно є оригіналом, написаним між 1269 і 1288 рр.»¹⁷.

Одним із перших локалізував пам'ятку Ігнатій-Ватрослав Ягич: Волинська земля, між 1271 і 1288 рр.¹⁸ Цю думку підтвердили Агафангел Кримський (назвав місцем перепису Володимир¹⁹) і Микола Дурново²⁰. У своїх оцінках дослідники взяли до уваги, насамперед, мовні і палеографічні особливості кодексу. О. Соболевський, який категорично висловився за волинський родовід Погодінського списку, водночас зауважив вплив на нього білоруського наріччя (хоча і незначною мірою²¹). Білоруські елементи завбачив у кодексі Євфимій Карський²² та, як і інші автори²³, відзначив в його мові очевидні галицько-волинські риси. Ольга Попова підтвердила галицько-волинський

тип в орнаментичі²⁴. До ілюстрованих рукописів галицько-волинського походження відніс «Паренсис» Володимир Александрович²⁵. Цю ж локалізацію за графіко-стилістичними і мовними ознаками підтверджують Олег Жолобов і Лада Москальова²⁶.

Поширеність книги у Галицько-Волинському регіоні княжих часів доводить факт збереження ще одного місцевого списку «Паренсис», який, щоправда, через невеличкий обсяг малодосліджений. Це – уривок у 4 арк.²⁷, писаний на пергамені уставом двома почерками²⁸ і датований кінцем XIII – першою чвертю XIV ст. Нині зберігається у Державному архіві Перемишля, куди надійшов зі збіркою рукописів Перемишльської греко-католицької капітули, де аркуші використовувалися для обклеювання палітурки іншої книги. Зміст аркушів складають уривки з двох слів Єфрема Сирина «До брата занепаłego і про покаєння» та «Про покаєння і майбутній суд». Першим відомості про них подав Ярослав Гординський, який вважав їх частинами не одного, а двох рукописів, переписаних у Галицько-Волинській Русі з якогось давньоболгарського кодексу²⁹. Юрій Шевельов відніс уривки до 1300–1325 рр., вважаючи, що вони спочатку були написані в Києві або, найвірогідніше, на Волині й пізніше скопійовані в Перемишлі³⁰. Їх опис подав також Ярослав Щапов³¹.

Можна сміло твердити, що «Паренсис»³² часто переписували у Волинській землі. До нас дійшло ще кілька його пізніших списків місцевого походження: насамперед, два рукописи з Мелецького монастиря XVI ст., що нині зберігаються у Києві³³ (описані Миколаєм Петровим³⁴, згадані Наталею Понирко³⁵). Перший (333 арк., 102 слова) має запис (арк. 106–107) про його попередню приналежність Зимненському монастиреві, на арк. 248–250 зберігся лист Георгія-чорноризця. Другий кодекс (237 арк., 96 слів) є неповною копією першого з листом Георгія і додатком двох нових слів («Про майбутній суд», «Похвала спільножительній братії»), взятих, вочевидь, з іншого списку «Паренсис». До волинських пам'яток (факт, прийнятий в історіографії³⁶), в яких до того ж збережено лист Георгія, слід віднести також кодекс кінця XVI – початку XVII ст.³⁷. А ще можна припустити галицько-волинське походження списку «Паренсис» середини XIV ст. (246 арк.) із зібрання Троїцько-Сергієвської лаври³⁸. Деякі палеографічні риси Троїцького кодексу вказують на московську школу; проте низка мовних прикмет ріднить його із західноруськими пам'ятками³⁹. А втім, локалізація останнього списку ще потребує спеціального дослідження.

Безумовну історико-культурну цінність має запис писаря Ієва у Погодинському списку «Паренсис». З нього випливає, що замовником книги була світська особа – тивун Петро, вірогідно, управитель волинського князя Володимира Васильковича. Замовник поважний: за вбивство княжого тивуна у «Руській Правді» (збірник правових норм, що укладався впродовж XI–XV ст.) встанов-

лено найвищий грошовий штраф (вира) у 80 гривен⁴⁰. Петро замовляв книгу своєму сину з метою його навчання і християнського виховання. З огляду на це, логічним виглядає включення переписувачем до рукопису листа-повчання зарубського ченця Георгія, що увійшов у більшість волинських списків «Паренсису». В листі⁴¹ автор переконає «духовное чадо» у важливості наслідування християнських заповідей, вищих за мирські веселощі та честолубство, шукання божественної мудрості, яка не у земній філософії, а в животворних книгах, що оповідають про святих мужів, їх учення, діла і подвиги. Пісням скоморохів Георгій протиставляє Псалтир – «крестьянъскы гусли», а навчання порівнює з бджолою, яка приносить до вулика розумне слово. Отже, чорноризець звернувся до популярного в середньовічній літературі образу, запозиченого у «Пчолі» – давньоруському перекладному збірнику повчальних висловів із Святого Письма і творів отців Церкви, який у XIII ст. був уже відомий на Русі.

Схожі мотиви звучать у записі Ієва. Писар називає тивуна Петра боголюбивим «будівничим книги», порівнюючи його з апостолом Петром, пророками Мойсеєм і Давидом, що заклали духовні підвалини віри. Тобто, княжий управитель мав пошану до християнського слова і Божих заповідей і хотів передати її своїм дітям.

Залишається відкритим питання стосовно кількості осіб, що працювали над переписом «Паренсису». Ієв не згадує своєї належності до якихось монастиря чи церкви, тому, найімовірніше, був писарем у скрипторії Володимира Васильковича. Водночас І. Срезневський, дослідивши графічні особливості рукопису, численні помилки у тексті (часті перекручування слів, пропущення букв і словосполучень, заміна їх крапками, – вочевидь для наступного уточнення і вписування слів)⁴², припустив участь у створенні книги кількох переписувачів і їхню недосвідченість. «Можливо, вся ця книга є творінням учнів Ієва»⁴³. Недостатню обізнаність переписувачів, що працювали у скрипторії Володимира Васильковича, з релігійним текстом опосередковано підтверджує Марта Боянівська: «Серед копіїстів відомі й світські особи переважно з князівського оточення. Очевидно, деяких з них можна вважати професіоналами, які заробляли на прожиток переписуванням і яких називали «майстрами». Одним з них міг бути «майстер», «худол» Ієв...»⁴⁴. Л. Москальова, здійснивши аналіз графіко-орфографічної системи рукопису, дійшла висновку про роботу над Погодінським списком групи переписувачів (учителя з учнями, причому щонайменше чотирьох осіб)⁴⁵.

Зазначений факт – ще одне підтвердження того, що скрипторії волинського князя був неабиякою, як на той час, майстернею. І те, що цей книжний центр – у продовження духовної традиції Київської Русі – перебрав на себе

естафету писемності у період, коли повноцінна культурно-освітня діяльність Києва внаслідок татарської навали була вже обмежена.

Існування волинського скрипторія у багатьох дослідженнях пов'язують із постаттю самого князя Володимира: його освіченістю (літопис оповідає про замовлення князем богослужбових книг і, можливо, безпосередню участь у переписуванні деяких з них), любов'ю до божественної мудрості, шануванням наук («Володимѣрь же бѣ разоумѣа приатчѣ и темно слово и повѣстивъ со епѣпмъ много ѿ книгъ. зане быѣ книжникъ великъ и филофъ... со епѣпы и игоумены снимааса часто со многимъ смириемъ много бѣсѣдоваше ѿ книгъ. ѡ житѣи свѣта сего тлѣньнаго»⁴⁶), його ініціативами у будівництві церков, їх мистецькому оздобленні і забезпеченні богослужбовою літературою⁴⁷. Духовно-просвітницька діяльність Володимира Васильковича також дає уявлення про масштаб роботи княжого скрипторія: у ньому працювали писарі, художники, знавці мов, палітурники⁴⁸, особи, які вели дипломатичну переписку князя, готуючи грамоти, листи, актові документи⁴⁹.

У другій половині XIII ст. Володимир стає місцем літописання. В історичній науці припущено, що роботу літописців Василька Романовича (у 1231–1269 рр. волинський князь) і Шварна Даниловича (з 1264 р. князь галицький і холмський, у 1267–1269 рр. великий князь литовський) продовжив володимирський єпископ «Свьѣгнѣи» (? Євстигній), якому належить укладання Галицько-Волинського літопису за 1272–1289 рр.⁵⁰ В інших версіях, автором Володимирського зведення міг бути туровський владика Марк⁵¹ або писар князя Володимира Васильковича Федорець (редактор зведення 1289 р.)⁵². Дослідники особливо підкреслюють звернення укладачів Галицько-Волинського літопису до багатьох книжних джерел⁵³, значну кількість перерахованих у літописі церковних, світських і змішаного характеру пам'яток. Можливо, Володимир Василькович мав власну бібліотеку⁵⁴, з якої також брались книги для роботи переписувачів.

Присутність листа Георгія-чорноризця у волинських списках «Паренесису» наштовкнула Герхарда Подскальського до думки: «...ймовірно, Георгій також був переписувачем Єфрема, працюючи при князі Володимирі Васильковичі Волинському»⁵⁵. Дослідник не аргументує свою гіпотезу. Тому припускаємо, що її спричинила тематична подібність «Паренесису» і Георгієвого листа: заклики до навчання Христовій мудрості, відвернення від земних спокус, нагадування про Страшний суд. Однак участь зарубського ченця в роботі княжого скрипторію більше ніж сумнівна: Георгій міг переїхати на Волинь після захоплення Київської землі татарами, та він навряд чи дожив до зрілості Володимира Васильковича. А ось факт обізнаності чорноризця з текстом «Паренесису» цілком підставний.

Кількість списків цієї пам'ятки, які дійшли до нас, недвозначно промовляє на користь неабиякої популярності «Паренсису» у Галицько-Волинському регіоні. Їх подальше вивчення дозволить поглибити наші знання з культурно-церковного життя княжої доби.

- 1 Однак зазначимо: авторство пам'ятки в сучасній християнській орієнталістиці дискутується, з огляду на складність ідентифікації багатьох церковних текстів православного Сходу. Ранні твори, що дійшли з VI–VII ст. і які церковна традиція приписує Єфрему, визнані автентичними, пізніші мають численні доповнення та викликають застереження. Огляд літературного внеску Єфрема Сирина, видань його творів, історіографія проблеми авторства див.: Филарет, арх. (Гумилевский). Исторический обзор песнопевцев и песнопений греческой церкви. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 83–91; Beck E. Die Mariologie der echten Schriften Ephraems // *Oriens Christianus*. – Wiesbaden, 1956. – Bd. 40. – S. 22–39; Brock S. P. A Brief Guide to the Main Editions and Translations of the Works of St. Ephrem // *The Harp. A Review of Syriac and Oriental Studies*. – Kerala, 1990. – Vol. 3, No 1/2. – P. 7–29; Соколов А. К. Жизнь и труды преподобного Ефрема Сирина // *Творения преподобного Ефрема Сирина. Полное собрание*. – Барнаул, 2005. – Т. 1. – С. 22–25; Брок С. Ефрем Сирийский // *Православная энциклопедия* (далі – ПЭ). – 2010. – Т. 19. – С. 79–94; Архим. Ефрем (Лэш). Ефрем Сирийский. “Греческий” Ефрем // Там само. – С. 93–96; Турилов А. А. Ефрем Сирийский. Славянские переводы, рукописная и старопечатная традиция до XIX в. // Там само. – С. 96–98; Кессель Г. М. Библиографический указатель сочинений прп. Ефрема Сирина, переведенных с сирийского языка в серии ТСО // *Богословский вестник*. – Сергиев Посад, 2010. – № 11–12. – С. 1023–1061, 1056–1057.
- 2 Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – Погод. 71 а.
- 3 Публікація пам'ятки: Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. – Киев, 1884. – С. 50–58, 240–241 (уривки); Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers / Hrsg. von R. Aitzetmüller, G. Bojkovsky. – Freiburg im Breisgau, 1984–1990. – Bd. 1–4 (Погодінський список у порівнянні з грецьким текстом і середньоболгарським Лесновським списком 1353 р.; відзначені різночитання з давньоруським Фроловським списком XIV ст. і двома сербськими кодексами XIV ст.)
- 4 Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. – Санкт-Петербург, 1882 (репринт: Лейпциг, 1973; Москва, 2011). – Стб. 149; Его же. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. – Санкт-Петербург, 1867. – Т. 1, вып. 1. – С. 39, 46.
- 5 Факт, підтверджений: Thomson F. J. The Old Bulgarian Translation of the Homilies of Ephraem Syrus // *Palaeobulgarica*. – Sofia, 1985. – No 9(1). – P. 124; Орген И. Паренесис Ефрема Сирина. К истории славянского перевода. – Uppsala, 1989. – P. 14; Voss Ch. Zum lexikalischen Bestand des Textes der altbulgarischen Paränensis von Ephraim dem Syrer // *Palaeobulgarica*. – 1994. – No 18(2). – S. 50–51; Новак М. О. Синтаксических вариациях в древнерусских списках Паренесиса Ефрема Сирина XIII–XIV вв. // *Русский язык: исторические судьбы и современность: III Межд. конгресс исслед. русского языка: Труды и материалы*. – Москва, 2007. – С. 79–80. Докладне вивчення лексики «Паренсису» на основі Погодінського списку та у порівнянні з іншими слов'янськими списками XIV ст. див.: Voss Ch. Die Paränensis Ephraims des Syrers

- in südslavischen Handschriften des 14.–16. Jahrhunderts. Zur Lexik der altbulgarischen Erstübersetzung und ihrer Überlieferung. – Freiburg im Breisgau, 1997.
- 6 Запаско Я. П. Скрипторій волинського князя Володимира Васильовича // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 190.
  - 7 Там само.
  - 8 У Повісті временних літ під 1096 р. і Київському літописі (XII ст.) під 1168 р. є згадка про “Заруб’ї” поблизу Трахтемирова (нині селище в Канівському районі Черкаської обл.). У Зарубі був монастир, заснований, найімовірніше, в кінці XI – на початку XII ст. Див.: Іпатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 221, 531; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – Т. 14. – С. 423–424; Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 34, 39, 56.
  - 9 Про Георгія див.: Срезневский И. И. Сведения... – С. 51–53; Владимиров П. В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII столетия // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1890. – Кн. 4, отд. 2. – С. 135; Смирнов С. Древнерусский духовник. Исследование с приложением: материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. – Москва, 1913. – С. 51, 146–147; Печников М. В. Георгий // ПЭ. – Москва, 2006. – Т. 11. – С. 27–28.
  - 10 Відтворення запису: Срезневский И. И. Сведения... – С. 37–39; Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – Москва, 2000. – С. 119–120; Жолобов О. Ф. Корпус древнерусских списков Паренесиса Ефрема Сирина. II: РНБ, Погод. 71а. // Russian Linguistics. – Dordrecht, 2009. – Vol. 33, No 1. – С. 38–40. Сучасною російською мовою: Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог. – Ленинград, 1988. – Вып. 1. – С. 60–61.
  - 11 Див.: Погодин М. П. Образцы славяно-русского древлеписания. – Москва, 1849. – Тетр. 1, № 12, 13; Paraenesis... – Bd. 1. – S. VI–IX; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век / Отв. ред. А. А. Турилов. – Москва, 2002. – Вып. 1. – С. 644–646.
  - 12 Соболевский А. И. Очерки... – С. 50–58.
  - 13 Зокрема: Thomson F. J. The Old Bulgarian Translation... – S. 124–126; Запаско Я. П. Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 301–303; Столярова Л. В. Древнерусские надписи XI–XIV в. на пергаменных кодексах. – Москва, 1998. – С. 92, 229, 302–205; Еє же. Свод... – С. 119–120.
  - 14 Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.) / Редкол. Л. П. Жуковская (отв. ред.), Н. Б. Тихомиров, Н. Б. Шеломанова (далі – Сводный каталог. 1984). – Москва, 1984.
  - 15 Жолобов О. Ф. Легочислительные обозначения и датировка рукописей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики (далі – ДР). – Москва, 2005. – № 3(21). – С. 32–32; Еє же. Корпус... – Р. 37–64.
  - 16 Кистерев С. И. О “Своде” записей на древнейших русских манускриптах // Очерки феодальной России. – Москва, 2001. – Вып. 5. – С. 210–211.
  - 17 Мошкова Л. В., Турилов А. А. “Плоды ливанского кедра”. – [Б. м.], 2003. – С. 48–51. Див. також: Турилов А. А. О времени и месте создания пергаменного Евангелия «Мемнона книгописца» // Информационный бюллетень МАИРСК. – Москва, 1992. – Вып. 26. – С. 39–40.

- 18 Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к Отчету о присуждении 18-й Ломоносовской премии за 1883 г. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 86.
- 19 Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – Москва, 1907. – Т. 1, Вып. 1. – С. 209.
- 20 Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. – Брно, 1927; Москва, 1969. – С. 67.
- 21 Соболевский А. И. Очерки... – С. 50–58, 68, 85. «Текст переписаний з галицько-волинського взірця XIII ст.; автор копії переписав його у тому вигляді, в якому знайшов...» Див.: Его же. Славяно-русская палеография. – Санкт-Петербург, 1908 (репринт: Лейпциг, 1970; Москва, 2007, 2010). – С. 90.
- 22 Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Ленинград, 1928. – С. 47.
- 23 Цієї думки також дотримується: Запаско Я. П. Пам'ятки... – С. 301.
- 24 Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры раннего XIII в. (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 313.
- 25 Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 43–44, 47.
- 26 Жолобов О. Ф. Корпус... – С. 37–64; Его же. Древнейшие списки славянского Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные по орфографии, фонетике и грамматике // Rozprawę Komisji Językowej. – Łódź, 2007. – Т. 52. – С. 297–306; Москалева Л. А. Графико-орфографические и фонетические особенности Паренесиса Ефрема Сирина по рукописи РНБ, Погод. 71 а ок. 1289. Автореф... канд. филол. наук. – Казань, 2007.
- 27 Публікація пам'ятки: Гординський Я. Слова св. Ефрема Сирина в перемиських пергаментових листках поч. XIV в. // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126–127. – С. 185–190 (два аркуші).
- 28 Перемишль, Державний архів. – Fragm. 1.
- 29 Гординський Я. Слова... – С. 208–209.
- 30 Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 295.
- 31 Щапов Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – Москва, 1976. – Ч. 2. – С. 65–67.
- 32 Усі його списки княжої доби відносяться до давньоболгарського протографу. Загалом, збереглося три більш-менш повних кодекси давньоруської редакції (кількість слів у них варіюється від 99 до 105), датованих кінцем XII (?) – початком XIV ст. (Кількість пам'яток, в яких використані окремі слова з «Паренесису», чимала). З XIV ст. дійшло не менше п'яти повних кодексів. З XV ст. лише у книгосховищах колишнього СРСР відомо не менше 32 списків (кількість слів у деяких доходить 112). Підрахунок пізніших списків наразі відсутній, та відомо, що вони обчислюються десятками одиниць. Бібліотеки великих монастирів володіли іноді кількома рукописами. У другій чверті XVI ст. «Паренесис» був включений до читань 28 січня у Великій Четві-Мінеї митрополита московського і всієї Русі Макарія. Див.: Архимандрит Иосиф (Левицкий). Подробное оглавление Великих Четвиных Миней Всероссийского Митрополита Макария, хранящихся в Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеке. – Москва, 1892; Санкт-Петербург, 2009. – Стб. 423–436; Черторицкая Т. В.

- Четыре сборники в составе Великих Миней Четых митрополита Макария // Труды отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Санкт-Петербург, 1993. – Т. 46. – С. 98–108. Опис більших і менших списків «Паренсису» княжої доби (зокрема, Погодінського, Типографського, Троїцького, Академічного, Фроловського) див. також: Архангельский А. С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыты историко-литературных изучений. – Казань, 1890. – Вып. 3: Паренесис Ефрема Сирина. – С. 1–76; Сводный каталог. 1984. – С. 152–153, 178–182, 182–185, 270, 360–361 (№ 128, 163, 165, 289, 466); Жолобов О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные и новые аспекты исследования // Письменность, литература и фольклор славянских народов. XIV Междунар. съезд славистов. Охрид, 10–16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации. – Москва, 2008. – С. 51–75; Турилов А. А. Ефрем Сирин... – С. 96–98.
- 33 Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – Збір. Мелецького монастиря, II 110; II 111.
- 34 Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1891. – Вып. 1: Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Вольни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной семинарии. – С. 177–184, 185.
- 35 Поньрко Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси XI–XIII века. Исследования, тексты, переводы. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 151.
- 36 Там само. – С. 151.
- 37 РНБ – Q. 1. № 144.
- 38 Российская государственная библиотека. – Ф. 304. Тр. № 7.
- 39 Вздорнов Г. И. Искусство книги в Древней Руси. – Москва, 1980. – С. 77; Жолобов О. Ф. Древнеславянские списки... – С. 66–67; Его же. Галицко-волыньские и псковско-новгородские диалектизмы в рукописных источниках XIII века // Волинь-Житомирщина. Историко-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 2010. – № 22, том 1. – С. 31.
- 40 Русская Правда. Тексты / Под ред. Б. Д. Грекова. – Москва, 1940. – Т.1. – С. 71; Русская Правда // Библиотека литературы Древней Руси (далі – БЛДР). – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 4. – Краткая редакция. – С. 1025. – Пространная редакция. – С. 1044.
- 41 Текст пам'ятки див.: Срезневский И. И. Сведения... – С. 54–57. Владимиров П. В. Обзор... – С. 140–142; Бычков И. Новый список поучения Зарубского черноризца Георгия // Библиографическая летопись. – Петроград, 1917. – Т. 3. – С. 101–105. Текст у давньооруській редакції та сучасному перекладі, а також коментарі до нього: Поньрко Н. В. Эпистолярное наследие... – С. 152–154.
- 42 Перелік помилок у тексті доповнив О. Жолобов, зробивши висновок про слабе володіння переписувачів професійними прийомами письма. Але, за автором, цей недолік є, насправді, надзвичай цінним матеріалом для історичної лінгвістики: саме він чи не найбільше відображає місцеві діалектизми. Див.: Жолобов О. Галицко-волыньские и псковско-новгородские диалектизмы... – С. 35–36.
- 43 Срезневский И. И. Сведения... – С. 47, 80. Я. Запаско, підтримуючи версію про 1492 рік Погодінського списку, висловив думку, що саме копіїст зробив свою роботу не досить майстерно (Запаско Я. П. Скрипторій... – С. 189, 190).
- 44 Боянівська М. Б. Освіта, книгописання, книгозбірні // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2: XIII – перша половина XVII ст. – С. 250.

- 45 Найочевидніше, що запис і початок рукопису належать саме Ієву. Див.: Москалева Л. А. Графико-орфографические и фонетические особенности... – С. 19–21; Ее же. Древнерусские синтаксические инновации: генитив vs. датив // ДР. – 2010. – № 4(42). – С. 12–19.
- 46 Ипатьевская летопись // ПСРЛ... – Стб. 925, 914, 916.
- 47 Там само. – Стб. 922–923, 925.
- 48 Запаско Я. В. Скрипторій... – С. 186–187.
- 49 Наприклад, у літописі під 1287 р. згадується писар Федорець, якому князь Володимир Василькович наказав списати грамоту для своєї дружини Ольги: «Володимерь же повелѣ писцю своему Федорцю писать грамоты...». (Ипатьевская летопись... – Стб. 903).
- 50 Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 109–130.
- 51 Еремин И. П. Волынская летопись 1289–1290 г. как памятник литературы Древней Руси // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1957. – Т. 13. – С. 164–184; Его же. Литература Древней Руси. Этюды и характеристики. – Москва; Ленинград, 1966. – С. 98–131.
- 52 Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори). – Київ, 1958. – С. 153–154; Його ж. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1969. – Вип. 4. – С. 171–184.
- 53 Лихачева О. П. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып. 1. – С. 239.
- 54 Спробу відтворення її книжкового фонду див.: Синюк С. Бібліотека волинського князя Володимира Васильковича // Вісник Книжкової палати. – Київ, 2009. – № 1. – С. 35–37; Його ж. Літописний список книг князя Володимира Васильковича як один з перших в Україні бібліографічних документів // Там само. – 2010. – № 1. – С. 36–38.
- 55 Подскальски Г. Христианство и богословская литература в древней Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С. 178.

Summary

Lyubashchenko Viktoriya

Manuscripts of «Paraenesis»

of St. Ephraem Syrus in Galicia-Volhynian Rus'

A set of manuscripts of «Paraenesis» of St. Ephraem Syrus, that were rewritten in Galicia-Volhynian Rus' during 13–early 17 century is compiled. In the center of author's attention – the Pogodinskaya list of “Perenesis” and questions of its location, dating, paleographic features, and its connection with the historical and cultural life of the region.

Keywords: Galicia-Volhynian Rus', St. Ephraem Syrus